

Hedeopdyrkning og kartoffeltyskere

Koloniseringsidéen

Mens provst Lüders og andre fremskridtsmænd søgte at få bønderne til at pløje bedre og så nye afgrøder i de bestående marker, forsøgte regeringen sig med helt nye folk og jomfruelig jord. Landets stærke mand, grev Adam Gottlob Moltke, havde allerede i et forslag til regeringsprogram for Frederik V's regeringstid foreslået, at en kommission kunne arbejde for, at *"de ligesom i et vildnis henliggende såkaldte overdrev kunne blive drevet og gjort dyrkbare"*. Tidligere løfter om skattefrihed til nybyggere havde ganske vist ikke lokket nybyggere ud på de jyske heder, men her midt i 1700-tallet havde Frederik den Store af Preussen held med at hente mange tusinde nybyggere fra Sydtyskland til opdyrkning af ny-inddiget jord langs Oder. Det gav blod på tanden.

I 1753 foreslog premierløjtnant von Kahlen, at den danske regering hentede nybyggere i



Kilde: Clausen: Chronik der Heide- und Moorkolonisation im Herzogtum Schleswig, s. 746-870.

Figur 1. Kolonier, antal og størrelse

Mecklenburg. 1755 oprettede han et forsøgs landbrug, "Kongenshus", på den jyske Alhede, og 1756 fik han tolv nybyggerfamilier trukket til. Regeringen hyrede derpå den berømte tyske samfundsvidenskabsmand J.H. Justi som konsulent. Han foretog en besigtigelse af de jyske heder og nåede frem til, at man kunne få plads til 10.000 nye familier. Selv en investering på en million ville hurtigt tjene sig ind, mente han, for øget befolkning førte til øgede skatter på langt sigt. Regeringen gik ind for projektet og besluttede sig for udelukkende at satse på indvandrere, da man i Danmark "ikke ville finde det nødvendige antal mennesker, og desuden

ville have nytte af at tiltrække folk fra de lande, hvor agerbruget bliver drevet fortræffeligt, som kan udføre dette tunge arbejde godt og desuden ved deres eksempel og flid vise vore bønder, at bearbejdelsen af deres jord kan forbedres og indrettes bedre", som Moltke selv formulerede det. I 1759 begyndte man at hverve kolonister i Sydtyskland, og 1760 kom de første til de midtjyske heder¹.

Hede- og mosekolonisationen i hertugdømmet Slesvig.

Så udvidede man interessen til Hertugdømmerne, hvor den indvandrede læge Johann Gottfried Erichsen efter en rundrejse mente, at der kunne blive plads til over 4.000 nye landbrug, heraf 1.500 i Slesvig. Regeringen var begejstret, og i januar 1761 begyndte danske agenter at hverve kolonister i Sydtyskland. De blev lovet "så meget jord, som enhver kan dyrke, og derpå brev og segl", gratis huse, stalde og lader, trækdyr og kvæg. Den danske konge ville endda både dække rejseomkostninger og betale dagpenge, indtil kolonisterne havde gang i deres landbrug, og oven i al den herlighed kom tyve års skattefrihed. I det tætbefolkede Sydtyskland var det lokketoner, som mindede om dem, der 100 år senere skulle kalde folk fra store dele af Europa til Amerika, og de gjorde også deres virkning. I marts 1761 kom de første kolonister til Gottorp amt og allerede i juli var man oppe på ca. 450 familier. Tilstrømningen fortsatte de næste halvandet år, og i oktober 1762 nåede man frem til, at der i alt var kommet 3.837 personer, som udgjorde ca. 900 familier².

Man var imidlertid slet ikke klar til at tage mod kolonister så hurtigt og i så store tal. I hast måtte Erichsen, hans assistent og amtmand Plessen fra Gottorp fastsætte retningslinjer. Det blev besluttet, at hver kolonist skulle have 30 byskæpper³ hedejord (9 hektar). "Denne størrelse overstiger ikke en lille families kræfter, men er alligevel nok til at ernære dens besidder, hvis han er flittig. Ja, det begrænsede omfang tvinger ham ligefrem til at passe hele sin jord, i stedet for at han ved overflod kun kunne vie de frugtbareste dele sin brug og lade den ringere art ubearbejdet", skrev embedsmændene i et notat. Kolonister på mosejord skulle dog have 40 byskæpper (12 ha). Hver kolonist skulle have sin jord for sig, og der skulle så vidt mulig slet ikke være noget fællesskab, for det var roden til alt ondt⁴.

Så skulle man finde jorden. Embedsmændene begyndte i Gottorp amt, hvor de pegede dels på en række store moser i Hohn herred længst mod syd, som blev regnet for kongens

¹ O. Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 12-31

² Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 88-103 og 252.

³ Jeg kan ikke finde oplysning om enheden "byskæppe", men den svarer åbenbart til 3.000m²

⁴ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 65-69

ejendom, dels de vidstrakte heder mellem landsbyerne i Arns og Krop herreder vest for



Figur 2. Kort over kolonien Friedrichsau vest for Slesvig. Tegnet af kaptajn Basballe. Bemærk, at de enkelte lodder er rektangulære, og at bygningerne ikke ligger samlet i en landsby. - Samme princip som husmandsudstykningerne i Danmark i 1930'erne!

Slesvig. Her fandt man plads til 16 kolonier med i alt 250 kolonist-lodder. De blev fordelt ved lodtrækning den 24. juli 1761⁵. Da var der imidlertid allerede kommet mange flere ivrige nybyggere sydfra. De nytilkomne blev sendt til Flensborg amt, hvor Erichsen i sin tid havde ment, at der var næsten lige så gode muligheder som i Gottorp. Her mente de lokale myndigheder dog, at kun små hedestykker kunne tages fra de lokale bønder, så det ganske vist endte med imponerende 19 kolonier, men kun 98 lodder, som endda blev skåret ned til 80, da de skulle bebygges. De blev fordelt ved lodtrækning i november⁶. I Tønder amt gav man sig god tid, og et første bud på, at der kunne findes plads til 250 familier, blev kraftigt reduceret ved lokal modstand, så man endte med i september 1763 at kunne fordele +82

⁵ Clausen, *Chronik der Heide- und Moorkolonisation*, side 79-103

⁶ Clausen, *Chronik der Heide- und Moorkolonisation*, side 122f og 138-43

lodder i syv kolonier. Derimod lykkedes det ved en ny runde i Gottorp amt at finde plads til endnu fem kolonier med i alt 123 lodder⁷. Dermed stoppede det. Hedekolonierne nåede aldrig længere nordpå end Tinglev-egnen, og Løgumkloster, Aabenraa og Haderslev amters vidtstrakte heder blev ikke berørt.

Gottorp amt blev tyngdepunktet.

Hele to tredjedele af alle koloniststeder lå i Gottorp amts vestlige dele fra Hostrup og Havetofte i nord til Ejderbuen sydvest for Rendsborg længst mod syd i hertugdømmet. Hele tolv af de gottorpske kolonier var på mere end 12 brug hver. Nogle af dem som Friedrichsanbau sydvest for Slesvig by udgjorde et samlet areal, skåret ud af de omgivende byers heder og moser og nu bebygget med en række små-brug, der lå regelmæssigt mere eller mindre som perler på en snor. Kolonier som Friedrichsau nordvest for byen og Friedrichsfeld vest for den var opdelt i flere arealer med hver sin klynge brug, som dog stadig lå ret tæt på hinanden. Disse kolonier minder om 1920'ernes og 1930'ernes husmandskolonier med deres ens huse regelmæssigt fordelt med en vis, men ikke stor indbyrdes afstand. I Flensborg amt omfattede de fleste kolonier derimod kun to til fem brug, som ikke engang lå samlet på række, men spredt omkring flere landsbyer. Her var der mindre tale om egentlige kolonier end om enkelte nybyggere mellem landsbyerne. Det samme gælder delvis Tønder amt, hvor kun Sofiedal ved Tinglev markerer sig som en nogenlunde samlet bebyggelse af en vis størrelse. Det var derfor kun Gottorp amts vestlige del, som kolonierne satte et markant præg på.

Uddelingen af jorden gjorde det ikke. Der skulle bygges huse til kolonisterne. 1 Gottorp amt lagde man ud med midlertidige hytter, men over årene 1762-65 blev der systematisk rejst over 450 stort set ens kolonisthuse på statens regning. De var bygget efter en standard-tegning, 40 gange 30 fod med beboelse, stald og ladefunktion i ét, udformet som en ret lille udgave af det hallehus, der var almindeligt i det sydligste Slesvig. Hertil skulle kolonisterne have trækdyr, kvæg, redskaber og sædekorn. Man besluttede, at hver kolonist skulle have en hest, en ko og to får, en plov, en harve, en vogn, en spade og en hakke, for man regnede med, at de så kunne spænde sammen to og to til pløjningen. Problemer med at skaffe heste førte dog til, at en del kolonister i stedet fik okser som trækdyr, og embedsmændene mente, at det også var både bedre og billigere. Kolonisterne klagede imidlertid over, at okserne ikke ville trække ploven måske fordi de ikke i tide var tilvænnet arbejdet. I Tønder amt fik kolonisterne i øvrigt to heste eller okser hver. Der blev også udleveret havefrø til porre, selleri, kål, gulerødder og pastinak. I noget større mængder var der bønner og vikker, men først og fremmest fik kolonisterne sædekorn af rug, byg, havre og boghvede og sidst, men ikke mindst kartofler⁸.

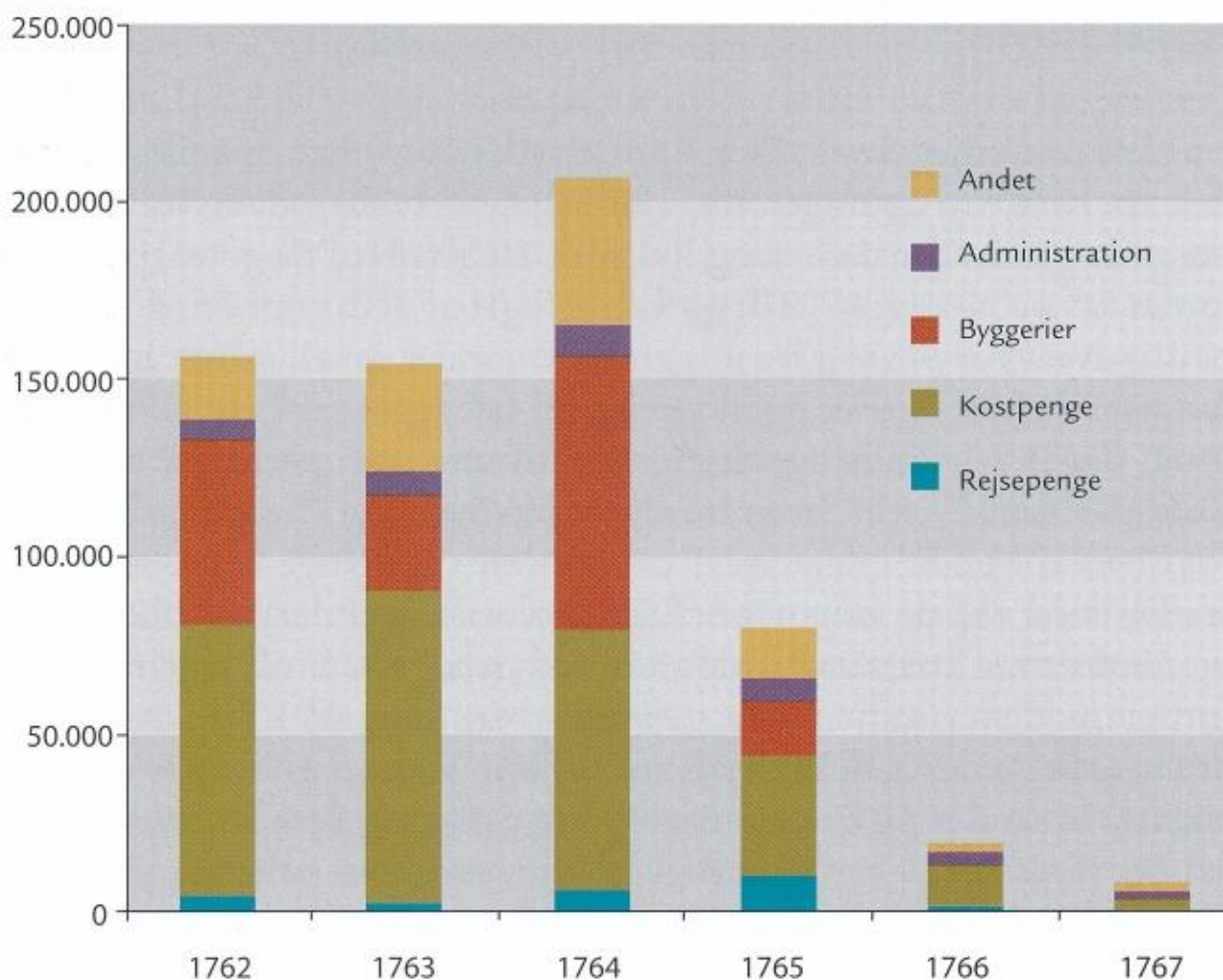
⁷ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 271-88 og 360-73

⁸ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 103-5, 170-74, 211-17 og 365.

Prisen

Staten investerede enorme summer i projektet, i alt mere end 600.000 rd. til kost og rejsepenge i 1761. Langt den største udgiftspost var kostpenge til kolonisterne, som i princippet blev udbetalt, til kolonisterne havde første høst i hus. Her løb det op, at der var strømmet så mange til så hurtigt. Adskillige gik og ventede i mere end to år - trist for dem og dyrt for staten. I alt blev udbetalt næsten 288.000 rd. i kostpenge plus knap 25.000 i rejsepenge. Næststørste udgift var byggerierne, som kostede næsten 170.000 rd. inklusive driftsudgifter til de teglværker, der leverede stenene. Administrationen kostede godt 35.000

Figur 18.1 Udgifter til hede-og mosekolonierne 1762-67.



Kilde: Clausen: Chronik der Heide- und Moorkolonisation im Herzogtum Schleswig, s. 569f.

Figur 3. Prisen

rd., og andre udgifter beløb sig til omkring 95.000 rd. De var størst 1762 og 1764, hvor mange kolonister skulle udstyres med husdyr⁹.

⁹ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 569f

Hvor stor prestige, regeringen knyttede til projektet, fremgår også af de navne, kolonierne fik. Næsten halvdelen blev opkaldt efter kongen med navne som Friedrichsanbau, Friedrichsau eller Königshügel Dronning Juliane Marie lagde navn til fire kolonier, kronprins Christian til otte som Christianshåb, Christiansheide og Prinzenmoor, hans søster Sophie til tre, heriblandt Sofiedal ved Tinglev, mens de små kolonier Magdalenenheide, Charlottenheide og Louisental henviser til andre medlemmer af kongefamilien. Kun de sidste kolonier i Gottorp amt blev nøgternt opkaldt efter nabolandsbyer eller belig genheden i øvrigt. I koloni nr. 1, Friedrichsau ved Slesvig, blev otte enkelte kolonistejendomme også opkaldt efter kongehusets medlemmer, mens seks andre blev opkaldt efter ministre. Beskedne sydslesvigske hedejendomme kunne derfor bryste sig med navne som Bernstorffs Hof eller Moltcken Hof. I kolonien Christiansheide ved Hanved (Handewitt) og Hylderup sydvest for Flensborg var gårdene opkaldt efter Rentekammerets embedsmænd, og andre embedsmænd blev mindet andre steder.

I Friedrichsfeld ved Slesvig valgte man derimod optimistiske navne som "Flittig", "Utrættelig", "Sødmælk", "Smørstedet" eller "Lystigt Liv". At lystigheden skulle forstås pænt og sømmeligt fremgår dog af, at en anden ejendom i samme koloni hed "Vinløs". I Friedrichsanbau sydvest for Slesvig fandt man et navn, som måske mere svarer til nybyggerens egne tanker, da han forlod Baden i Sydvesttyskland: "Vov det blot". Resultaterne levede imidlertid hverken op til regeringens eller kolonisternes håb. I sommeren 1762 klagede mange kolonister over, at det var svært at få pløjet jorden, blandt andet fordi okserne ikke duede til det. David Fahner på ejendommen "Det tro sted" i Friedrichsneuland havde intet pløjet, da "okserne ikke vil bekvemme sig til deres formål", og jorden i øvrigt ikke egnede sig til at pløje. Derimod havde Heinrich Köller på "Andegården" i Friedrichswiese pløjet særlig meget, sået rug og "skønne kartofler og andre vækster i haven", men han var ret usædvanlig. I efteråret 1762 vurderede myndighederne, at de fleste kolonister havde anlagt haver, hvor planterne groede godt, men større arealer var sjældent kommet under kultur. I januar hed det, at kartoflerne i hedekolonierne ikke havde været større end hasselnødder ved efterårets høst.¹⁰

Regeringen mente til dels, at kolonisterne selv var skyld i de pauvre resultater, og i maj-juni 1763 foretog myndighederne en generel undersøgelse af, hvordan hver enkelt kolonist klarede sig. I Friedrichsanbau fik Friedrich Jacob Beisel det skudsmål, at han var "en bondemand og god arbejder, altså bliver han". De fleste naboer blev vurderet til at være "god landmand", "temmelig arbejder" eller dog "passabel", men Johann Georg Jost var angiveligt "en barber og dårlig arbejder" og blev frataget sit brug. Han var ikke alene. Alene i Gottorp amt dumpede 51 af 289 til myndighedernes eksamen. De måtte rømme deres brug.¹¹

De "kasserede" var imidlertid ikke de eneste, som forsvandt. Andre valgte selv at sige stop og bede om tilladelse til at drage bort. Det var myndighederne i princippet indstillet på at bevilge, men de krævede så, at folk skulle tilbagelevere besætning og redskaber, mens der ikke blev krævet tilbagebetaling af kostpengene. Nogle valgte imidlertid at stikke af uden pas og

¹⁰ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 212f, 343-46 og 304f.

¹¹ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 317-33.

tilladelse. Jacob Beck fra kolonien Königsbach stak af i foråret 1763 efter at have solgt ko og okse. Helt galt var det i kolonien Friedrichsholm, hvor hele 15 kolonister lob bort. De 11 lod ganske vist koen stå tilbage, men myndighederne mente, at de burde have afleveret mere. Med eller uden pas var 51 kolonistfamilier forsvundet af sig selv i Gottorp amt - lige så mange, som myndighederne bortviste. Nogle søgte et nyt lokkende alternativ på de vide sletter ved Volga, som russerne netop samtidig åbnede for indvandring efter endegyldigt at have erobret dem fra tyrkerne.¹²

Stadig var der ganske mange kolonister på venteliste, så man kunne fylde mange huller ud fra deres rækker, og endnu ved fordelingen af koloniststederne i Tønder amt gik alle til udlændinge, skønt mange lokale også havde vist interesse. Dog lagde myndighederne nu vægt på, at kolonisterne så vidt muligt skulle have en baggrund fra landbruget.¹³ Gottorp amt valgte man imidlertid i sommeren 1763 at tage 42 lokale ansøgere ind og give dem steder, der var blevet ledige. De lokale krævede nemlig ingen kostpenge. Efterhånden som de indvandrede forlod landet, gik flere brug til de lokale. I Sofiedal deserterede samtlige udenlandske kolonister på nær én i 1765, og deres pladser måtte fyldes ud med lokale. Da myndighederne gjorde status i 1766, var der 464 koloniststeder i gang, men heraf var kun 215 beboet af indvandrere. En del sydtyskere var blevet som håndværkere og daglejere andre steder i Slesvig, men de fleste var draget bort igen.¹⁴

Den del af projektet, der bestod i at hente indvandrere til landet i håb om, at de ville bidrage til vækst i befolkning og nationalvelstand og være gode eksempler for de lokale, var slået håbløst fejl. En investering på over 300.000 rigsdaler i kost- og rejsepenge var resulteret i godt 200 nybyggerfamilier. Det var ikke manglen på folk eller de lokales dovenskab og udygtighed, der havde været den vigtigste hindring for hedeopdyrkning, men jorden og den teknologi, man havde til rådighed. I det omfang, slesvigsk landbrug manglede folk sydfra, var det specialister og erfarne landmænd, ikke sydtyske håndværkere.

Heller ikke set som investering i en udvidelse af landets produktion battede kolonierne meget. I 1766 havde de 303 kolonister i Gottorp amt hver i gennemsnit en besætning på to heste, lidt over to køer, et styk ungkvæg og knap to får, og de høstede gennemsnitlig seks tønder rug, tre tønder boghvede, én tønde havre og otte tønder kartofler. Da næringsværdien af en tønde kartofler kun er omkring en fjerdedel af en tønde rug, har det ikke rakt til meget ud over at holde familien i live og sikre næste års udsæd. I Flensborg og Tønder amter var både besætning og høst i reglen endnu mindre. I Tønder amt kan man dog delvis forklare det med, at ikke alle kolonister var fuldt i gang endnu.¹⁵

Tingene blev imidlertid ikke bedre over de næste adskillige årtier. Tværtimod gik det så ringe i nogle af kolonierne, at antallet af brug gik ned. Men heller ikke kornarealer og besætninger

¹² Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 330-35 og 410-36.

¹³ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 371.

¹⁴ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 334f, 505 og 547-49.

¹⁵ Clausen, Chronik der Heide- und Moorkolonisation, side 547-49.

lykkedes det at øge. Fra omkring 1825 har vi igen både besætnings- og høsttal for kolonierne i Gottorp-Hütten amt. De viser ingen større fremskridt i forhold til de første år.

Tabel 18.1 Besætnings- og høsttal for kolonierne i Gottorp amt 1766 og 1825:

Besætning	1766	1825	Høst (tdr.)	1766	1825
Heste	578	480	Rug	1900	1238
Okser	21	-	Boghvede	827	748
Køer	660	815	Havre	306	326
Ungkvæg	342	317	Byg	193	61
Får	520	535	Kartofler	2.445	-

Der var kun fremgang i antallet af køer. Fåreholdet og ungkvæget var uændret, hesteholdet reduceret, og først og fremmest var der direkte tilbagegang i kornavl. Ringest var det gået mosekolonierne længst mod syd, som stort set alle var præget af tilbagegang i antal brug, kvæghold og især i kornavl. Fremgang var der først og fremmest i de tre kolonier i det vestlige Angel, som dels næppe havde været fuld i gang i 1766, dels lå på bedre jord end de andre. (Desværre ingen oplysning om kartoffeludbyttet i 1825!)



Kilder: 1766: Clausen: Chronik der Heide- und Moorkolonisation im Herzogtum Schleswig, s. 547-49; 1825: LAS, Abt. 399.176 nr. 17 (von Rosen).

Den afgørende fremgang for det sønderjyske landbrug kom hverken fra indvandrere eller de mest øde heder og moser. I stedet tog den sit udgangspunkt i de landbrug, man havde i forvejen. Nye afgrøder og ny teknik var en del af det, men central var også en grundlæggende omorganisering, hvor decentrale initiativer mødtes med regeringsindgreb.

Billedtekst:

Friedrichsholm var en af de store (mose-) kolonier mellem Slesvig og Rendsborg. Kortet viser graden af opdyrkning o. år 1800, og det fremgår, at moserne og hederne for størstedelen stadig er uopdyrkede. Det ses desuden, at bebyggelsen er samlet i en landsby. Det var i denne koloni, at

dr. Erichsen havde sin forsøgsgård!

Kilde: Uddrag fra "Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1544-1830". Carsten Porskrog Rasmussen. Åbenrå 2013. Side 422-430.